

Т. В. Потапчук, Рівненський державний гуманітарний університет

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНЦІВ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Потапчук Т. В.

Національний характер українців як складова національно-культурної ідентичності

У статті розкриваються різні підходи до проблеми національного характеру українців. Теоретичний аналіз наукової літератури дав змогу виявити особливості національного характеру та визначити, що національний характер проявляється у відносинах і ставленні до представників інших національностей, етнічних спільнот і соціальних груп, у цілеспрямованості, вольових зусиллях і наполегливості, в особливостях поведінки.

Ключові слова: національний характер українців, національна свідомість, психічний склад нації, українська державність, самовизначення сучасних українців.

Потапчук Т. В.

Национальный характер украинцев как составляющая национально-культурной идентичности

В этой статье рассматриваются различные подходы к проблеме национального характера украинцев. Теоретический анализ научной литературы позволил выявить особенности национального характера и определить, что национальный характер проявляется в отношениях и обращении к представителям других национальностей, этнических общин и социальных групп, в целеустремленности, волевых усилиях и настойчивости, в особенностях поведения.

Ключевые слова: национальный характер, национальное сознание, психический состав нации, украинская государственность, самоопределение современных украинцев.

Національний характер українців є цінністю української нації, який формувався протягом усього етногенезу українського народу. Саме він визначає приналежність людини до тої чи іншої національної спільноти, лежить в основі національно-культурної ідентичності всіх представників конкретного

етносу. Він формує у свідомості відчуття спорідненості людини з іншими представниками нації [4, с. 24].

На думку П. Гнатенка, національний характер є сукупністю „соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах” [5, с. 6].

Загалом, національний характер формується протягом історичного розвитку нації і на цей процес мають вплив такі чинники як клімат, географічне становище та ландшафт території, де відбувається формування нації, соціально-історичні умови життя народу, стан та характер культури й виховання. Загалом можна виділити певні спільні риси, притаманні представникам європейської спільноти. У той же час для кожного з європейських народів характерні свої особливі риси, подальше збереження і розвиток яких і визначає його ідентифікацію.

Метою статті є окреслення різних підходів до проблеми національного характеру українців як складової національно-культурної ідентичності.

Проблема становлення національного характеру українського народу є надзвичайно важливою й актуальною, оскільки наукове осмислення подібної проблематики диктується національними інтересами і нагальними потребами нашої держави, адже український національний характер є одним з важливих чинників сучасних націєтворчих і державотворчих процесів в Україні.

Концепт національного характеру у XIX ст. став чи не найактуальнішою проблемою української та російської суспільнофілософської думки, що пов'язано з активними національними процесами, які розгорнулися у той час. Водночас почала розвиватися філософія української національної ідеї, яка була суттєво пов'язана із аналізом специфіки життєвого світу українців та їхньої культури як чинників формування особливостей українського національного характеру. Починаючи з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, особливо М. Костомарова, концепт українського національного характеру отримав статус

наукової, світоглядної проблеми. Ті чи інші аспекти українського національного характеру, пов'язані насамперед із розвитком української національної ідеї, досліджували найвідоміші діячі української культури – В. Антонович, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Міхновський, Ю. Липа, В. Липинський, М. Хвильовий та інші. Питання визначення і характеристики національного характеру ведеться у роботах С. Андрусів, Т. Возняка, П. Гнатенка, В. Москальця.

Обробка інструментарію та понятійного апарату продовжується досі, що очевидно із обговорення таких проблем, як:

1) співвідношення соціального та біологічного в національному характері;

2) ступінь мінливості національного характеру. Численні дослідники вважають, що національний характер здатен змінюватись разом із процесом розвитку суспільства;

3) співвідношення понять „національний характер” та „менталітет”. Серед вітчизняних дослідників немає єдності в тому, що стосується визначення національного характеру.

Роз'яснюючи феномен національного характеру, ми пропонуємо розглядати його не просто як набір окремих елементів, сукупність властивостей, а як цілісність. Така позиція обумовлена тим, що його показники взаємопов'язані, взаємозалежні та складають цілісне структурне утворення. Структурність національного характеру дозволяє нам, знаючи той чи інший його показник, прогнозувати наявність низки інших показників, з ним пов'язаних. Таким чином, ми уявляємо національний характер як інтегральний феномен, до змістовного поля якого належать наступні складові: 1) ментальна; 2) етнічна; 3) соціальна.

Дослідженню окремих рис українського національного характеру були присвячені праці Г. Ващенко, П. Гнатенка, М. Костомарова, О. Кульчицького, В. Липинського, Ю. Липи, І. Мірчука, І. Огієнка, О. Потебні, М. Сумцова, Б. Цимбалістого, Д. Чижевського, П. Чубинського, П. Феденка,

М. Шлемкевича, В. Яніва, Я. Яреми й інших вчених. Проте автори цих праць не враховували в своїх наукових розвідках теоретичні засади сучасного українознавства, що унеможливило системний розгляд даної проблеми.

Відомо, що національний характер різних народів досліджується в межах кількох наукових дисциплін – історії, етнології, соціології, політології, соціальної філософії, етнопсихології й українознавства. У зв'язку з цим методи вивчення національного характеру пов'язуються з теоретико-методологічними засадами різних наук і традиціями конкретних наукових шкіл [1, с.220 – 222; 6, с. 27 – 31; 10 с. 708 – 718]. Проблемі становлення національного характеру було присвячено досить багато дискусій у 60–80-х рр. ХХ ст. [3, с.62 – 74; 8, с. 26 – 34; 9, с. 122 – 158; 11, с.80 – 82; 16, с.78 – 85].

Сьогодні науковці переважно визначають національний характер як сукупність соціально-психологічних рис або констант, властивих конкретній нації на певному етапі її розвитку [6, с. 27 – 31]. Сучасні дослідження показують, що феноменологія національного характеру охоплює різні рівні соціальної дійсності. Він проявляється не лише в діяльності різних соціальних суб'єктів, починаючи від великих соціальних груп (нація) і закінчуючи окремим індивідом, який репрезентує дану націю, але й через домінуючі суспільні настрої, системи моральних вимог, соціальних норм, настанов, базових цінностей, форм соціалізації, принципів виховання, через характер людської взаємодії та впливів на довкілля, через своєрідність групової картини світу, через форми організації побуту, релаксації, рекреації тощо [6, с. 27 – 31; 13, с.101–109; 12; 14, с. 256; 15]. Представники багатьох науково-дослідницьких установ (М. Андрєєва, А. Граменицький, М. Гримич, О. Донченко, Г. Кцюєва, Д. Пібоді, Т. Стефаненко, А. Шмельов) продовжують вивчення національного характеру різних народів [6, с. 27 – 31; 13, с.101 – 109; 15].

Проте і нині є проблеми з визначенням поняття „національний характер”, зі з'ясуванням його місця серед інших, близьких за семантикою категорій, а також із узгодженістю теоретико-методологічних засад комплексного дослідження українського національного характеру.

Деякі дослідники плутають категорії „національний характер”, „ментальність”, „національна свідомість”, „психічний склад нації”, а також використовують категорії „національний характер” і „психічний склад нації” як синоніми [1, с. 220 – 222; 9, с. 122 – 158]. Але національний характер є лише одним з компонентів психічного складу нації, оскільки психічний склад нації включає в себе не лише національний характер, але й ментальність, національний образ світу, національну свідомість і самосвідомість, національні почуття, національні традиції, звичаї тощо. Тому не слід ототожнювати поняття „національний характер” і „психічний склад нації”. І це було з’ясовано вже на початку 80-х рр. ХХ ст. під час доволі змістовної дискусії, присвяченої проблемі національного характеру [7, с. 62 – 74; 11; 16, с. 78–85]. С. Арутюнов, Ю. Бромлей, В. Козлов, І. Кон, Л. Дробіжева й інші відомі вчені підтримали позицію А. Дашдамірова щодо категоріального розведення понять „національний характер” і „психічний склад нації”. Після цієї дискусії більшість учених уже не вважають категорії „національний характер” і „психічний склад нації” синонімами. Психічний склад нації має дві складові – статичну та динамічну. До статичної складової належать найстійкіші ознаки – національний характер, ментальність, національна свідомість і самосвідомість, звичаї, традиції, авто- і гетеростереотипи, базові цінності тощо. Динамічна складова включає мобільні, нестабільні елементи – національні почуття та настрої, національні інтереси й орієнтації, звички тощо.

Окремі автори вживають не наукове поняття „національний темперамент” [7 с.70 – 71], хоча ще в 1983 р. О. Леонтьєв поставив під сумнів доцільність застосування подібної квазінаукової категорії, вважаючи, що таке поняття є, швидше за все, метафорою [11, с.81], як і поняття „національні потреби”. Адже тип темпераменту пов’язаний із властивостями вищої нервової діяльності та типом нервової системи людини (тому ці ознаки не можуть бути характеристиками спільноти).

Отже, національний характер є найстійкішим компонентом й основою психічного складу нації. Національний характер є специфічною, історично

утвореною системною цілісністю стійких різноманітних рис і властивостей, типових для даної національної спільноти, які надають цій спільноті якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших. Національний характер не є вічною, незмінною субстанцією, він змінюється під впливом екологічних, історичних, соціокультурних, політичних факторів. Зокрема, національний характер українців зумовлюється природно-географічними, культурно-історичними, соціально-економічними та суспільно-політичними умовами життєдіяльності українського народу, він проявляється в культурі, мові, традиціях, звичаях, обрядах, звичках, уподобаннях українців. Національний характер характеризується специфікою емоцій, почуттів, настроїв, інтенсивністю реакцій на події, що відбуваються. Відносна стійкість рис національного характеру, незважаючи на змінність соціального середовища, пояснюється тим, що виникає певна інерційність завдяки міжпоколінній передачі колективного досвіду. Риси національного характеру найяскравіше виражаються у специфічних для даної національної спільноти формах поведінки та видах діяльності.

Коли йдеться про національний характер того чи іншого народу, не можна говорити про різні „набори” або „колекції” рис, мову потрібно вести про ступінь вираженості тієї або іншої риси, а також про специфіку їх прояву. Жодна риса національного характеру не є унікальною, але унікальною є системна структура характерологічних особливостей нації, яка саме й зумовлює національну специфіку того чи іншого народу. Спосіб життя структурує та ієрархізує характерологічні особливості народу, зумовлює організацію активної взаємодії етносу з природним середовищем, соціокультурним оточенням, а також вплив тих чи інших природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних і суспільно-політичних факторів на процес націєтворення. Таким чином, національний характер одного народу відрізняється від національного характеру іншого народу саме структурою своїх складових елементів, ступенем вираженості тих чи інших рис і

властивостей, специфікою зовнішнього прояву психічних процесів і станів, ієрархією та змістом етнопсихологічних і соціокультурних характеристик.

Дуже часто сучасні дослідники зводять поняття „національний характер” до простої сукупності різноманітних рис і властивостей, які притаманні певній національній спільноті [3; 12]. Але подібне розуміння національного характеру є доволі спрощеним і однобічним, такий підхід не розкриває сутності досліджуваного феномена. Адже національний характер – це цілісна система стійких і типових для даної спільноти рис і властивостей, які утворюють не просто суму чи сукупність характеристик, а внутрішньо з інтегровану єдність, системну цілісність характеристик, які не лише надають цій спільноті якісної визначеності, але й системно відображають специфіку культурно-історичного поступу даного народу (ідеться про історичну зумовленість цивілізаційного поступу спільноти, про риси, які формуються у представників даної спільноти на кожному конкретному етапі її розвитку).

Ведучи мову про український національний характер, ми маємо на увазі, що його носієм є спільність – українська нація. В контексті даного дослідження найбільш прийнятним буде визнання як базового у визначенні нації такого компонента, як громадянства – основної властивості та форми вираження приналежності до окремої (в даному випадку – української) нації. Під українською нацією в цьому випадку розуміється сукупність громадян України, тобто тих індивідів, які мають права бути обраними та обирати, брати участь (або ж не брати) у суспільному, політичному житті країни, які, в результаті володіння громадянством, залучені до відносин, що формують українську державність.

Виходячи із аналізу існуючих теоретичних та прикладних досліджень із даної тематики були зафіксовані основні риси українського національного характеру, стратегії самовизначення сучасних українців. Спираючись на визначену структуру, ми прийшли до низки висновків. Що стосується ментальної складової національного характеру, то вона проявляє себе у таких рисах, як: індивідуалізм, відкритість, кмітливість, винахідливість, щедрість.

Розвиток інтелекту й почуттів відбивається на активності характеру: українцеві важко визначитись у чомусь, але вже визначившись, він є виключно наполегливим у досягненні своєї мети. Тут проявляються такі риси характеру як намагання до особистої незалежності у праці, спирання на власні сили, неприйняття насильства.

Щодо етнічної складової національного характеру потрібно звернути увагу на мовному прояві даної складової. На наш погляд, сучасна Україна розбита на три основні мовні під спільноти: україномовну, російськомовну, суржикомовну. Таким чином, в Україні не відтворюється почуття мовної єдності, солідарності. Окремо можна вести мову про таку узагальнену рису українського національного характеру як національний нігілізм, тобто проблему національної ідентичності сучасних українців.

Остання складова – соціальна, характеризується наступними проявами на рівні фіксації рис національного характеру українців. „Селянськість” образу життя українців протягом тривалого часу спричинила появу таких рис у національному характері як працелюбність та хазяйновитість, схильність до малих спільнот.

Можемо зробити висновок про значущу роль у повсякденному житті та свідомості українців міжособистісних зв'язків, а саме близьких стосунків: приятельських та сімейних. Цей компонент ми знаходимо кожний раз, коли намагаємось аналізувати соціальну дійсність та якою вона сприймається сучасними українцями. Це не дивно, з огляду на роль родини в житті українського народу. Узагалі можна сказати, що багато рис українського національного характеру сформувалися під впливом української родини, а така передумова передбачає домінанту близьких міжособистісних стосунків у вибудові структуруючих утворень, зокрема держави. Також чітко проявляється прив'язаність українця до „своєї” території, „малої батьківщини”.

Багато в чому це наслідок такої риси українського національного характеру як „селянськість” організації життя українців. На рівні державного будівництва це проявляється, насамперед, у регіоналізації політичної еліти

України. Регіональний контекст набуває актуальності особливо в сьогоденні умовах постійної пропаганди та підкреслення розмежування України саме за регіональним принципом. І розділення саме за таким принципом знаходить відгук у свідомості українських громадян, тому що спирається на закладену в національному характері тяжіння до „своїї” території, схильність ототожнювати себе, насамперед, із спільнотою, що належить до цієї території.

Історичний компонент, тобто національна історія народу, виражається перш за все в його історичній долі. Із історичного досвіду нації виростає історична свідомість. Соціальні, культурознавчі чинники мають важливе значення для вивчення як вроджених, так і набутих психічних прикмет, від яких залежить соціалізація людини, її здатність до створення колективів, груп, до збереження етнографічної специфіки, історичної пам'яті, звичаїв [2, с.136].

Отже, національний характер проявляється у відносинах і ставленні до представників інших національностей, етнічних спільнот і соціальних груп, у цілеспрямованості, вольових зусиллях і наполегливості, в особливостях поведінки. Він також є відображенням у соціальній психіці інших етнічних спільнот, націй і народів інтегрованих соціально-психологічних якостей та особливостей, які проявляються у спілкуванні, ставленні, взаємовідносинах.

Література

1. **Андреева Г. М.** Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Прогресс, 1980. – 390 с.
2. **Архипенко Л. М.** Національна ідентичність як чинник духовного захисту особистості / Л. М. Архипенко // Психологічна безпека та адаптація особистості. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7 – 8.11.2007 р. м. Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 133 – 144.
3. **Баграмов Э. К.** вопросу о научном содержании понятия „национальный характер” / Э. К. Баграмов. – М. : Наука, 1973. – 140 с.

4. **Газіна І. О.** Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики: дис. ...кан. пед. наук: 13.00.08 / Ірина Олександрівна Газіна. – К., 2008. – 197 с.
5. **Гнатенко П. І.** Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К., 1997. – 116 с.
6. **Гримич М.** Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27–31.
7. **Дашдамиров А. Ф.** К методологии исследования национально-психологических проблем / А. Ф. Дашдамиров // Сов. этнография. – 1983. – № 2. – С. 62 – 74.
8. **Дробижева Л. Н.,** Кузнецов И. М., Кцоева Г. У. Некоторые проблемы этнопсихологических исследований / Л. Н. Дробижева, И. М. Кузнецова, Г. У. Кцоева // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9. – № 3. – С. 26 – 34.
9. **Кон И. С.** К проблеме национального характера / И.С.Кон // История и психология. – М., 1971. – С. 122 – 158.
10. **Кульчицький О.** Риси характерології українського народу / О.Кульчицький // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 708 – 718.
11. **Леонтьев А. А.** Национальная психология и этнопсихология / А. А. Леонтьев // Сов. этнография. – 1983. – № 2. – С. 80 – 82.
12. **Пірен М. І.** Основи етнопсихології / М. І. Пірен. – К., 1996. – 385 с.
13. **Пибоди Д.** Психосемантический анализ стереотипов русского характера: кросскультурный аспект / Д. Пибоди, А. Г. Шмелёв, М. К. Андреева, А. Е. Граменицкий // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С. 101 – 109.
14. **Пономарьов А.** Українська етнографія : Курс лекцій / А. Пономарьов. – Київ: Либідь, 1994. – 317 с.
15. **Стефаненко Т. Г.** Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, „Академический проект”, 1999. – 320 с.
16. **Старовойтова Г. В.** О предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Сов. этнография. – 1983. – № 3. – С. 78 – 85.

Potapchuk T. V.

National Character of Ukrainian People as a Component of National and Cultural Identity

This article addresses the various approaches to the problem of the national character. Theoretical analysis of scientific literature gave to discover the peculiarities of national character and determine what the national character is manifested in a relationship and attitude to the representatives of other nationalities, ethnic communities and social groups, in a concerted effort, tenacity and perseverance, in the special behavior.

Key words: national character, national consciousness, mental composition of the nation, Ukrainian statehood, the self-determination of modern Ukrainians.

Відомості про автора

Потапчук Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, заступник декана з виховної роботи музично-педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.